

**THE VARIETY AND DESIGN
OF POSTCARDS
OF THE EARLY XX CT.
WITH THE VIEWS
OF KAMIANETS-PODILSKYI**

Iryna Paur,
<https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>
PhD in Historical Sciences,
Senior Lecturer
of the Department
of Fine and Decorative Arts
and Restoration of Works of Art,
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohienko University,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine
iryna_paur@ukr.net

**РІЗНОВИДИ ТА ДИЗАЙН
ПОШТОВИХ ЛИСТІВОК
ПОЧАТКУ ХХ СТ.
ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО**

Ірина Паур,
<https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
образотворчого
і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський, Україна
iryna_paur@ukr.net

Abstract

The aim of the research is to distinguish varieties and to analyze design features of this type of printed graphics on the basis of the postcards of the early XX ct. with the views of Kamianets-Podilskyi. **Research methods.** Methods of historical and art-study analysis have been applied. **Scientific novelty.** The main types of postcards with the views of Kamianets-Podilskyi have been studied, and their analysis has been carried out. **Conclusions.** Varying in accuracy of the image and information content, picture documentary postcard of the late XIX – early XX ct. became an important illustrated type of printing. Its design depending on the functional purposes and development of the printing industry varied significantly according to its artistic features, composition of the image of the front side, printing technique, design features of the address side, the range of views and serial characteristics. Further study of this topic will contribute to the development of the art of Ukrainian graphics.

Анотація

Мета дослідження – на основі опрацьованого масиву поштових листівок початку ХХ ст. з видами м. Кам'янець-Подільського виокремити різновиди та проаналізувати особливості дизайну цього виду друкованої графіки. **Методологія дослідження.** Використано методи історичного та мистецтвознавчого аналізу. **Наукова новизна.** Досліджено основні різновиди поштових листівок із зображенням Кам'янець-Подільського, а також здійснено їх мистецтвознавчий аналіз. **Висновки.** Вирізняючись точністю зображення, численністю сюжетів, їхньою інформативністю, видова документальна листівка кінця ХІХ – початку ХХ ст. стала важливим ілюстрованим виданням. Її дизайн в залежності від функціонального призначення і розвитку поліграфічної промисловості різнився формально-художніми ознаками, композицією побудови зображення лицьового боку, характером репродуктивного сюжету, технікою друку, особливостями оформлення адресного боку, тематикою видів й серійними ознаками. Надалі дослідження визначеної теми сприятиме розвитку мистецтва української графіки.

Keywords: Ключові слова:

postcard, Kamianets-Podilskyi, composition, graphic design, lithography, phototype, leporello postcards, postcard editing, photocollage.

поштова листівка, м. Кам'янець-Подільський, композиція, графічний дизайн, літографія, фототипія, ліпарелло, листівки-монтажі, фотоколаж.

Вступ **1**

Кожний етап людської цивілізації залишає прийдешнім поколінням велике різноманіття друкованих пам'яток, що невдовзі стають надбанням історії, безцінним джерелом інформації, а деякі – ще й правдивими витворами мистецтва. Ілюстрована поштова листівка кінця 1890-х – перших десятиріч 1900-х років без перебільшення є хрестоматією іконографії населених пунктів України і неоціненним історичним та мистецтвознавчим джерелом, що раніше залишалося поза увагою дослідників. Розміщені на них зображення Києва, Кам'янця-Подільського, Львова, Одеси, Станіслава, Харкова, Чернівців та інших міст, задовольняючи інтерес до історії міських поселень й урбаністичної фотографії, сьогодні є своєрідним вікном у минуле.

Мета дослідження **2**

На основі опрацьованого масиву поштових листівок початку ХХ ст. з видами Кам'янця-Подільського виокремити різновиди та проаналізувати особливості дизайну цього виду друкованої графіки

Методологія та аналіз джерельної бази **3**

Під час аналізу сюжету та інформаційного потенціалу поштових листівок використовувались методи історичного і мистецтвознавчого аналізу. Дослідження філокартичного матеріалу, зокрема їх різновидів, в українській історіографії не має сталої наукової традиції. На початку ХХ ст. основа композиції поштівки визначалась тим, до якого виду кореспонденційних карток вони належали. Наприкінці 1950-х рр. В. Шлеєв та Е. Файштейн запропонували поділ поштових карток на дві групи: звичайні (без зображення, але з державним гербом і поштовою маркою) та ілюстровані (поштові картки із зображенням на одній, а інколи на двох боках). У масиві останніх вони також виділили художні листівки, на яких відтворено репродукції творів мистецтва чи роботи художників, замовлені спеціально для оформлення листівок, а також фотографічні поштівки із зображенням видів місцевостей, документальними зображеннями людей, предметів, тварин тощо (Бугаевич, 1971, с. 4). Згодом Е. Файнштейн (1976) конкретизував поділ листівок на поштові марковані картки (перша російська поштова картка була немаркована) та ілюстровані листівки. Поштові марковані картки він поділив на дві групи: без зображення (одинарні з оплаченою відповіддю) та з зображенням, а серед ілюстрованих поштівки виокремив репродукційні (із творами образотворчого мистецтва), репродукційно-документальні (фотографії)

та оригінальні, зображення для яких спеціально замовлялися художникам (с. 120).

Відомий український дослідник і колекціонер поштівків І. Бугаевич (1971) визначив два види ілюстрованих листівок: художні та фотонатурні, а документальні листівки вважав різновидом останніх. Крім того, він пропонував поділяти поштівки на кольорові й тоновані (виконані фотоспособом з негативів, із написом і поштовою сіткою на звороті), виготовлені друкарським або фотографічним способом (с. 13-15).

Є. Євграфов (1973) запропонував класифікацію документальних листівок за змістом і характером фіксованих об'єктів, поділивши їх на події (зображали окремі моменти подій або фактів суспільного життя), видові (фіксували зображення окремих предметів, місцевостей, явищ природи) та портретні – містили зображення одного або декількох осіб (с. 4).

Українська дослідниця Л. Маркітан (2013) зазначила, що тематика карток змінювалася залежно від потреб життя країни, але загалом вона їх поділила таким чином: фотонатурні (зображення різних регіонів, міст, архітектурних об'єктів, пам'яток та ін.), фотодокументальні (фіксація історичних подій, документів, матеріалів джерельного характеру), листівки-персоналії, оригінальні картки (етнографічні матеріали, репродукції картин тощо) (с. 301).

Сучасна російська дослідниця А. Родіонова (1995) визначила сімнадцять видів художніх поштівків: святкові чи вітальні, літературно-музикальні, сатиричні та гумористичні, торговельно-промислові й виставково-театральні (рекламні), мальовані видові, мальовані портретні, ігрові, політичні та воєнно-патріотичні, благодійні, еротичні, діаграмно-схематичні, театральні, дитячі, типово-побутові (у вузькому значенні – етнографічні), із зображенням флори та фауни, репродукційні, орнаментні (с. 10).

Водночас було досліджено, що чимало листівок не належать до жодної з цих класифікаційних категорій – документальних або художніх. Зокрема, в листівках Північного художнього видавництва (1900-ті рр.) одночасно були присутні намальовані сюжети і фотозображення. А на ранніх листівках видові сюжети комбінувалися з художніми елементами, а тому їх слід вважати сувенірними поштовими картками (Ларина, 2004, с. 57).

Результати дослідження **4**

У результаті аналізу державних та приватних колекцій ілюстрованих листівок було з'ясовано, що їхній графічний дизайн залежав від таких чинників: жанрів відтворених на них сюжетів (портрети, типи і краєвиди, ілюстрації до літературних творів, етнографічні матеріали); функціонального призначення (вітальні, благодійні, ювілейні, рекламні, агітаційні, гумористичні); характеру репродукованого сюжету (документальні або фотонатурні та художні); формальних художніх ознак (зображення на яких оформлене у віньєтки чи інші графічні оздобы, багатосюжетні листівки-монтажі); технології виготовлення (листівки-

естампи, фототипії, виготовлені безпосередньо з негативів друкарським способом, зображення на шпоні); способів оформлення адресного (зворотного) боків тощо.

Поштівки початку ХХ ст. з видами Кам'янця-Подільського за формальними художніми ознаками можемо поділити на односюжетні (один вид займає всю площину листівки) та багатосюжетні (поєднання кількох видів у композиційній структурі листівки). Особливим типом документальних листівок є багатосюжетні листівки-монтажі, в оформленні яких поєднувалися творча робота фотографів та художників-декораторів. Порівнявши два десятки монтажних листівок кінця ХІХ – початку ХХ ст. з видами Кам'янця-Подільського, можемо виділити чотири основних групи. Прототипом листівок першої з них стали кольорові літографії, сувенірні поштівки з написом «Сувенір з Кам'янця-Подільського», видрукувані у 1897 р. на замовлення М. Грейма у друкарні Л. Глезера в Лейпцігу. У композиції однієї з виявлених листівок цієї серії вміщені фотографії краєвидів і архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського, прикрашених віньєтками, декоративними рамками, рокайльними завитками, флореальними мотивами та зображенням державної символіки (гербом і прапором). В ілюстративній частині було згруповано фотографії навчальних закладів: Духовної семінарії та Жіночого духовного училища (рис. 4.1).

Рис. 4.1. М. Грейм. «Souvenir de Kamenetz-Podolie. Духовная семинарія. Женское Училище Духовн. Вед». 1897. Кольорова літографія.

Fig. 4.1. M. Graym. «Souvenir de Kamenetz-Podolie. Theological seminary. Women's School». 1897. Color lithography.

До другої групи монтажних листівок увійшли поштівки, виготовлені на замовлення магазину Л. Варгафтіга («Magazin de Wargaftig») до 1904 р. На ній поєднано два види: «Руського і католицького собору» та «Річки Смотрич і Військового шпиталю». Ця листівка була видрукувана фототипічним способом і прикрашена віньєтками з квітів, а під зображеннями по центру містився напис «Кам'янець-Подільськ», що вказував на місцезнаходження зображених об'єктів (рис. 4.2).

До групи змонтованих листівок слід віднести поштівку, видану Д. Лахмановичем у другій половині першого десятиліття ХХ ст. із оригінальним фотоколажем видів Кам'янця-Подільського і типами його мешканців. Для її створення він використав світлини М. Грейма, які до цього друкувалися в серіях його документальних листівок, зокрема «Подільські типи» (рис. 4.3).

Рис. 4.2. Магазин Варгафтінга.
«Kamenetz-Podolsk. Sobor russe.
Cathédrale catholique.
Fleuve Smotrich. Hôpital militaire».
1900–1904. Фототипія.

Fig. 4.2. Shop of Varhaftinh.
«Kamenetz-Podolsk. Sobor russe.
Cathédrale catholique.
Fleuve Smotrich. Hôpital militaire».
1900–1904. Phototype.

Рис. 4.3. Д. Лахманович.
«Kamieniec Pod.». 1905. Фототипія.

Fig. 4.3. D. Lahmanovych. «Kamieniec
Pod.». 1905. Phototype.

Д. Лахманович також видав поштівку, зображення якої об'єднало дванадцять видів міста: руських фільварків, виду Новопланівського мосту і міста з Нового бульвару, Руської брами 1775 р., Нового плану і Бульварної вулиці, Центрального майдану і пожежної каланчі, Вірменського костюлу, Михайлівської площі та Іоано-Предтечинської церкви, Духовної семінарії, Пушкінського народного дому, виду міста з південного боку, Турецького мінарету, Кафедральної брами. У нижній частині цієї листівки був напис: «Кам'янець-Подільський». Напередодні Першої світової війни фототипія «Шерер, Набгольц і К^о» використала сюжет цієї листівки у власній серії поштівок, а згодом видала подібну, де були відображені інші дванадцять видів міста (Приватна колекція листівок автора).

Третю групу монтажних листівок сформувала серія «Вітання з Кам'янця-Подільського» («Привет изъ Каменца-Подольска»), у композиції яких поєднувалися фотографії з краєвидами міст, пам'ятниками архітектури та монументами. Характерною особливістю карток цієї групи, що замовляли Р. Кнопінг та Г. Шпірман, є вказаний напис. Ескізи листівок цієї групи Р. Кнопінг формував тематично, зокрема, на одній з них були розміщені фотографії будинків навчальних закладів міста: Духовної семінарії, гімназії Славутинської, технічного училища, чоловічої гімназії, а на іншій – будівлі банків: Південно-Російського, Селянського та відділення Державного банку, Контрольної та Казенної палат і Пушкінського дому. Оформлення лицьового боку цих листівок мало деякі особливості: на першій з них чотири види будівель у декоративних рамках були розміщені на

світлому фоні, на іншій – шість зображень на чорному. Але їх об'єднував напис «Привет изъ Каменца-Подольска». На іншій поштівці даної групи Г. Шпірман також об'єднав види навчальних закладів: Чоловічої гімназії, Маріїнської жіночої гімназії, Технічного училища, Духовної семінарії (Приватна колекція листівок І. Паур).

До цієї є ж групи відносимо поштівку, бланк якої виготовлено в Німеччині, а місцеві видавці вдрукували чотири види міста: «Южно русскій банкъ. Турецкая крепость. Cześć fortocy. Wjazd na nowy most». Їх об'єднував напис «Поклонъ изъ Каменецъ Подольска» (рис. 4.4).

Рис. 4.4. «Поклонъ изъ Каменецъ-Подольска. Южно русскій банкъ. Турецкая крепость. Cześć fortocy. Wjazd na nowy most». 1912. Фототипія.

Fig. 4.4. «Поклонъ изъ Каменецъ-Подольска. Южно русскій банкъ. Турецкая крепость. Cześć fortocy. Wjazd na nowy most». 1912. Phototype.

До четвертої групи монтажних листівок відносимо листівки-ліпарелло – поштові картки, на яких була прикріплена мініатюрна книжечка з ілюстраціями, складеними гармошкою. Таку назву цього виду листівок використали німецькі філокартистки (Horst, 1988, с. 105), але вона не стала загальноприйнятною, зокрема в англійській та американській спеціальній літературі даний термін не використовувався. Французькі колекціонери листівки даного виду іменують «пліссе» (з фр. – «зі згинами»), маючи на увазі листівки, складені гармошкою (Рукавицын, 2010, с. 16).

Виготовлені на замовлення Р. Кнопінга листівки-ліпарелло (поштові картки, на яких була прикріплена мініатюрна книжечка з ілюстраціями, складеними гармошкою – І. П.) з видами Кам'янця-Подільського, що відповідали кращим європейським зразкам, друкувалися в Німеччині («AOLD.R.G.M. Deposé»). Відповідно до тогочасної практики російські видавці замовляли у німецьких друкарнях відповідні бланки із назвою міста, на яких розміщувалася (вклеювалася) так звана «гармошка» з видами і пам'ятками міста. На вказаній листівці була зображена жінка, яка зі смутком в очах махала хустинкою, а поряд з нею кружляли листівки і лежала книга, на якій розміщувалася «гармошка» з видами Кам'янця-Подільського (Башти Баторія, вид міста з заходу, Кафедральний костел, чоловіча гімназія, сходи Фаренгольца, турецький міст та вид міста з південного боку) (рис. 4.5).

Рис. 4.5. Р. Кнопінг. Листівка-ліпарелло. 1910.

Fig. 4.5. R. Knoppinh. Postcard-liparello. 1910.

Відомо також дві кольорові фототипічні листівки-ліпарелло, виготовлені Г. Шпізманом, на яких були прикріплені тринадцять видів Кам'янця-Подільського.

Композиційна побудова зображення лицьового (до 1904 р. зворотного – авт.) боку видових поштівок включала такі варіанти: 1) одна фотографія на всій площині аркуша; 2) зображення у білій чи тонованій рамці; 3) окреме поле для повідомлень справа або в нижній горизонтальній лінії зображення. Два останні варіанти використовували до 1904 р., оскільки за рахунок зменшення зображення відводилось місце для написання тексту. Такі листівки видавали М. Грейм, В. Варгафтіг, Д. Лахманович. Після скасування заборони писати на адресному боці, зображення стало займати всю площину документальної листівки.

Ще однією характерною ознакою листівок із видами Кам'янця-Подільського є оформлення їх адресного боку за такими ознаками: наявність розділової смуги, виокремлення місця для марки, спосіб оформлення видавничих знаків, призначення, мова написів і кольорове забарвлення. Так, до 1904 р. листівки видавалися без роздільної смуги, зі спеціальним місцем для марки або ж без нього, а адресний бік був однаковим для всіх поштівок, на якому російською та французькою мовами вказувалася країна-видавець, а у верхньому правому куті виділялося місце для марки, хоча окремі видавці його спеціально не виділяли. У центрі поштівки розміщувалося чотири або п'ять горизонтальних ліній для написання адреси, а в нижній частині зліва направо по горизонталі зазначалась двома мовами пересторога писати на цьому боці лише адресу. Кореспонденційні картки, надруковані в Німеччині (Х. Хаун), мали напис «Открытое письмо», місце для марки та п'ять горизонтальних ліній для написання адреси (рис. 4.6).

Із введенням у 1904 р. розподільної смуги та наданням дозволу приватним підприємцям видавати листівки почали застосовувати різноманітні варіації оформлення адресного боку. Так, з адресного боку поштівок зникають написи «Всемірний почтовий союзъ. Россія. Union postale universselle. Russie», як і застереження «На этой стороне пишется только адрес. – Côté

Рис. 4.6. Зразок оформлення адресного боку поштової листівки до і після 1904.

Fig. 4.6. Sample design of the address side of the postcard to and after 1904.

réservé exclusivement à l'adresse». Назва документа російською «Открытое письмо» та французькою «Carte postale» доповнюється німецькою – «Postkarte» та польською «Pocztówka», а в 1909 р. напис «Открытое письмо» був замінений на «Почтовая карточка». На окремих листівках з'явилися написи «место для корреспонденції» та «Адрес». У перехідний період до нових правил оформлення адресного боку (1904–1905) випускалися поштівки із позначенням, що вони видані з дозволу Всесвітнього поштового союзу, але із розподільною смугою (рис. 4.6).

Відповідно до техніки друку поштові картки друкувалися з оригінальних негативів чи фотографій-репродукцій. Так, оригінальна фотографічна листівка мала глянцеове покриття, а фотознімок проявлявся безпосередньо на спеціальний бланк з поштовою сіткою на звороті. Такі листівки випускали малими накладками у невеличких фотоательє і на відміну від листівок великих фірм і видавництв мали, зазвичай, рукописні підписи, виконані білою фарбою на негативі. Виявлено лише одну поштівку із зображенням Кушнірської вежі та навколишньої забудови Старого міста, видрукувану фотографом К. Розенбергом з оригінального негативу. На чорно-білому зображенні білими фарбами від руки було зазначено: «Kamieniec Pod. Brama Watorego» (рис. 4.7). На іншій фотографічній поштівці із видом приміщення Вільного пожежного товариства був єдиний напис на адресному боці «Открытое письмо».

Рис. 4.7. К. Розенберг.
«Kamieniec Pod. Brama Batorego».
1912.
Оригінальна фотографічна листівка.

Fig. 4.7. K. Rozenberh.
«Kamieniec Pod. Brama Batorego».
1912.
Original photo postcard.

Професіоналізм і творче чуття майстрів-фотографів у виборі композиції кадру, відборі окремих сюжетів зробили більшість листівок справжніми творами фотомистецтва. Перші ілюстровані листівки були чорно-білими, а згодом з'явилися тонові та багатокольорові, що виконувалися недосконалим методом хромолітографії, для чого майстер вручну виготовляв друкарську форму на камені. Кількість форм безпосередньо залежала від кольорової гами листівки, проте недосконалість їх друку не дозволяє вважати їх джерелом у відтворенні кольорової гами міста (Грибер, 2011, с. 68).

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. стрімкого поширення набувала фототипія, спочатку чорна, згодом коричнева (сепія) та кольорова. Листівки, видрукувані способом фототипії, не мали глянцевого покриття, а їх зображення мало меншу чіткість при відтворенні деталей у порівнянні з оригінальними фотолістівками. Та на відміну від інших способів друку поштових карток, фототипія досконало відтворювала напівтонові оригінали. При виготовленні тонових кольорових листівок замість чорної типографічної фарби на форми наносились коричнева, зелена, синя тощо. Багатоколірні поштівки друкувалися технікою триколірної фототипії з трьох друкарських форм (для жовтої, червоної та синьої фарб). Майстер покривав фарбами чорно-білі фотографії, з яких виготовлялись розфарбовані зразки. Кольорові зображення листівки виготовлялися при послідовному використанні цих форм (рис. 4.8). Недоліком фототипії була також мала швидкість друку та незначна кількість відтисків

Рис. 4.8. Г. Шпірман.
«Каме́нець-Подольський.
Окруж. судъ и Духовное училище»,
1912. Кольорова фототипія.

Fig. 4.8. H. Spizman.
«Каме́нець-Подольський.
Окруж. судъ и Духовное училище»,
1912. Colorphototype.

(близько 1000), які витримувала друкарська форма. Алена межі XIX–XX ст. вона стала основним способом виготовлення листівок з видами (Забочень, 1997, с. 213).

**Наукова
новизна та
практична
значимість
дослідження**

5

У статті на основі опрацьованого масиву поштових листівок початку XX ст. з видами Кам'янця-Подільського проаналізовано особливості дизайну цього виду друкованої графіки. З'ясовано, що композиційна побутова поштівки залежала від функціонального застосування та матеріально-конструктивних особливостей. Тому їх було систематизовано за такими принципами: 1) формально-художні (односюжетні та багатосюжетні листівки-монтажі); 2) композиційна побудова зображення лицьового боку (розміщення фотографії на всій площині аркуша, обрамлення зображення рамкою, наявність поля для написання тексту); 3) характер репродукованого сюжету (фотографія, малюнок, гравюра); 4) видавництво ("фототипія Шереръ, Набгольць і К^о", "Товариство Р. Голике та А. Вільборг", "AOL D.R.G.M. Deposé", "Druk v. Louis Glaser", "Kunstanstalt Chr. Haun" та ін.); 5) видавці (Л. Варгафтіг, В. Вінарський, М. Грейм, Р. Кноппінг, Д. Лахманович, Г. Пой, Х. Хаун, Г. Шпізман); 6) хронологічний період (1894–1904, 1904–1914 й 1914–1917); 7) місце видання (Дармштат, Дрезден, Кам'янець-Подільський, Лейпціг, Москва, Прага, Санкт-Петербург); 8) техніка друку (літографічна, фототипічна, з оригінального негативу чи фотографії-репродукції); 9) колір зображення (чорно-біле, тонове, кольорове); 10) особливості оформлення адресного боку; 11) тематика видів (загальні види, передмістя, Кам'янецька фортеця, навчальні заклади, культові споруди, громадські споруди, об'єкти інфраструктури, архітектурні пам'ятки, річка Смотрич, площі, бульвари, вулиці); 12) серійні ознаки.

Висновки **6**

Вирізняючись точністю зображення, численністю сюжетів, їхньою інформативністю, видова документальна листівка кінця XIX – початку XX ст. стала важливим ілюстрованим виданням. Їх дизайн в залежності від функціонального призначення і розвитку поліграфічної промисловості різнився формально-художніми ознаками, композицією побудови зображення лицьового боку, характером репродуктивного сюжету, технікою друку, особливостями оформлення адресного боку, тематикою видів і серійними ознаками. Надалі дослідження визначеної теми сприятиме розвитку мистецтва української графіки.

Список бібліографічних посилань

- Бугаєвич, І.В. (1971). *Українські листівки та філокартія. Нотатки колекціонера*. Київ: Мистецтво.
- Грибер, Ю.А. (2011). Многоцветная открытка как источник изучения колористики города начала XX века. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 6(12), 3, 68-72.
- Евграфов, Е.М. (1973). *Кинофотодокументы как исторический источник*. Москва: Московский издательско-полиграфический колледж имени Ивана Фёдорова.
- Забочень, Н.С., & Блинов, Н.О. (Ред.). (1997). *Русский город на почтовой открытке конца XIX – начала XX века*. Москва: Русская книга.
- Ларина, А.Н. (2004). *Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы*. (Диссертация кандидата исторических наук). Российский государственный гуманитарный университет, Москва.
- Маркітан, Л.П. (2013). Філокартія історична. В *Енциклопедія історії України* (Т. 10, с. 301). Київ: Наукова думка.
- Приватна колекція листівок І. Паур (м. Кам'янець-Подільський).
- Родионова, А. (1995). *Открытка как феномен художественной культуры (на материале русской открытки конца XIX – начала XX века)*. (Автореферат диссертации кандидата философских наук). Российский институт переподготовки работников искусства, культуры и туризма, Москва.
- Рукавицын, И. (2010). Почтальоны и другие или азбука открыток лепорелло. *Филокартия*, 2(17), 15-18.
- Файнштейн, Э.Б. (1976). *В мире открытки*. Москва: Планета.
- Шлеев, В.В., & Файнштейн, Э.Б. (1960). *Художественные открытки и их собрание*. Москва: ИЗОГИЗ.
- Horst, H. (1988). *Postkarte genügt: Ein kulturhistorisch – philatelistischer Streifzug*. Leipzig: Urania-Verl.

References

- Buhaievych, I.V. (1971). *Ukrainski lystivky ta filokartiia. Notatky kolektsionera* [Ukrainian postcards and philokarty. Notes of the collector]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- Evgrafov, E.M. (1973). *Kinofotodokumenty kak istoricheskii istochnik* [Film and photo documents as a historical source]. Moscow: Moskovskii izdatel'sko-poligraficheskii kolledzh imeni Ivana Fedorova [in Russian].
- Fainshtein, E.B. (1976). *V mire otkrytki* [In the world of postcards]. Moscow: Planeta [in Russian].
- Griber, Yu.A. (2011). *Mnogocvetnaia otkrytka kak istochnik izucheniia koloristiki goroda nachala XX veka* [Multicolor postcard as a source for studying the colors of the city in the early twentieth century]. In *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 6(12), 3, 68-72 [in Russian].
- Horst, H. (1988). *Postkarte genügt: Ein kulturhistorisch – philatelistischer Streifzug* [Postcard is enough: A cultural-historical – philatelic foray]. Leipzig: Urania-Verl [in German].
- Larina, A.N. (2004). *Dokumental'naiia otkrytka kontca XIX – nachala XX vv. kak istochnik po istorii i kulture Moskvyy* [Documentary postcard of the late XIX – early XX centuries as a source on the history and culture of Moscow]. (Candidate's thesis). Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, Moscow [in Russian].
- Markitan, L.P. (2013). *Filokartiia istorichna* [Filokarty is historical]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian History]. (Vol. 10, p. 301). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Pryvatna kolektsiia lystivok I. Paur [Private collection of postcards I. Paur] (m. Kamianets-Podil'skyi) [in Ukrainian].
- Rodionova, A. (1995). *Otkrytka kak fenomen khudozhestvennoi kultury (na materiale russkoi otkrytki kontca XIX – nachala XX vekov)* [Postcard as a phenomenon of artistic culture (on the

- material of the Russian postcard of the end of the XIX – beginning of the XX century)]. (Extended abstract of candidate's thesis). Rossiiskii institut perepodgotovki rabotnikov iskusstva, kultury i turizma, Moscow [in Russian].
- Rukavitsyn, I. (2010). Pochtalony i drugie ili azbuka otkrytok leporello [Postmen and others or the alphabet of postcards leporello]. *Filokartiia*, 2(17), 15-18 [in Russian].
- Shleev, V.V., & Fainshtein, E.B. (1960). *Khudozhestvennye otkrytki i ikh sobiranie* [Art Cards and their picking]. Moscow: IZOGIZ [in Russian].
- Zabochen, N.S., & Blinov, N.O. (Eds.). (1997). *Russkii gorod na pochtovoi otkrytke kontca XIX – nachala XX veka* [Russian city on a postcard from the end of the XIX – early XX century]. Moscow: Russkaia kniga [in Russian].